

(11)
TÜRKLER VE KAFKASYA
Yrd. Doç. Dr. Elvira LATİFOVA*

ÖZET

Kafkasya, topraklarında yaşayan halkların sayısına göre dünyanın ender bölgelerinden biri olarak kabul edilebilir. Asya ile Avrupa arasında köprü rolünü oynayan bu bölge, kadim zamanlardan bu yana çeşitli halkların birbiriyle ilişki kurduğu bir yer olmuştur. Kafkasya bölgesinde yaşayan halklar arasında sayı itibarıyla en fazla olanı Türklerdir. Günümüzde burada yaşayan Azerbaycanlılar, Karaçaylılar, Balkarlar, Kumuklar, Nogaylar vs., en kadim dönemlerden Kafkasya'da meskunlaşan Kimmer-İskit (Skit, Skif)-Sak-Hun-Bulgar-Hazar-Oğuz-Kıpçak vs. boyların soyundan gelmektedirler. Kafkasya'nın Türk halkları, İskit Şahlığı, Hun Devleti, Hazar Hakanlığı, Büyük Bulgar Devleti, Alanya, Kumanya, Kızıl Orda vd. devletlerin varisleridirler.

Kadim ve Ortaçağ kaynaklarında Kafkasya'da çok sayıda Türk boylarının-Kimmerlerin, İskitlerin, Sakların, Hazarların ve Kıpçakların yaşadıkları kaydedilmektedir. Kafkasya, Anadolu'ya hareket eden Türk boyları için de uzun tarihi dönem boyunca arka cephe rolünü oynamıştır. XI. yüzyılda meydana gelmiş olan Selçuklu akınları sonucunda ise Oğuz-Türk boyları Güney Kafkasya'nın tamamında temel etnik ve siyasi güce dönüşmüştür. Bu dönemden itibaren ortaçağ ve yeni dönem boyunca Türkçe, çokuluslu Kafkasya halkları arasında temel iletişim aracına dönüşmüştür. XVI. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarının Kafkasya siyasetlerinin etkin hal alması sonucunda, bölgede Türkçenin rolü daha da artmıştır. Kafkasya'nın hem Osmanlı hem de Safevi yönetimine girmiş eski bölgelerinde Türkçe devlet diline dönüşmüştür. Bu açıdan Türkçenin Kuzey Kafkasya'da da yayılmasında Azerbaycan'ın özel rolü bulunmaktadır.

ABSTRACT
(THE TURKS AND THE CAUCASIA)

Caucasus can be considered as one of the most unique regions of the world in the number of peoples living there. This region, which plays a role as a bridge between Asia and Europe, from ancient times is an area of contact of different peoples with each other. The most numerous of the peoples in the Caucasus, are the Turks. Azeris, Karachays, Balkarians, Kumyks, Nogai, now living in the Caucasus, are descendants of the Cimmerians, Scythians, Huns, Bulgars, Khazars, Oguzs, Kipchaks and other tribes. Over the millennia, they left a big imprint on the history and fate of the region. Turkic peoples of the Caucasus are the heirs of the kingdom of the Scythians, the Huns state, the Khazar khanate, the Great Bulgar state, Alanya, Kumani, the Golden Horde and other states.

In ancient and medieval sources observed rates in the Caucasus a large number of Turkic tribes - Cimmerians, Scythians, Sakas, Khazars and Kipchaks. Caucasus also played the role of logistics for the Turkic tribes on their way to

* Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN.

Anatolia. As a result of infiltration Seljuks in the XI century, the Oguz Turkic tribes have become a leading political and ethnic power in the entire South Caucasus. Starting from this period in the Middle Ages and in modern times Turkic language has become a primary means of communication among multi-ethnic population of the Caucasus. In connection with the activation of the Caucasus policy Safavid and Ottoman empires in the XVI century further increased the role of the Turkic language of the region. A special role in the spread of Turkic languages in the Caucasus belonged to Azerbaijan. Azerbaijan has been associated with the Peoples of the North Caucasus in historical, cultural and economic relations. The development of these connections played a particular role Azerbaijani Turkic language.

TÜRKLƏR VƏ QAFQAZ

Giriş

Qafqaz ərazisində yaşayan xalqların sayına görə dünyanın unikal regionlarından biri sayıla bilər. Asiya ilə Avropa arasında körpü rolunu oynayan bu region qədim zamanlardan müxtəlif xalqların bir biri ilə təmasa girdiyi bir ərazi olmuşdur.

Qafqaz ərazisində yaşayan xalqların içərisində ən çoxsaylı türk xalqlarıdır. Bu gün burada yaşayan azərbaycanlılar, qaraçaylılar, bəlkərlər, qumuqlar, noğaylar və b. ən qədim zamanlardan Qafqazda məskunlaşan kimmer-iskit (skit, skif)-sak-hun-bulqar-xəzər-oğuz-qıpçaq və b. tayfaların nəsilərinəndirlər. Minillər ərzində onlar bu bölgənin tarixində və taleyində böyük iz buraxmışlar. Qafqazın türk xalqları İskit şahlığı, Hun dövləti, Xəzər xaqanlığı, Böyük Bulqar dövləti, Alaniya, Kumaniya, Qızıl Orda və digər dövlətlərin varisləridirlər.

1. Qədim dövrdə Türk tayfalarının Qafqazda yayılması

Qədim və orta əsr mənbələrində Qafqazda çoxsaylı türk tayfalarının – kimmerlərin, iskitlərin, sakların, xəzərlərin, qıpçaqların yaşadığı qeyd olunur. Qafqaz Anadoluya, Asiyadan Avropaya hərəkət edən türk tayfaları üçün də uzun bir tarixi dövr ərzində arxa cəbhə rolunu oynamışdır. Attila və Asparuh xan öz Avropa yürüşlərini buradan keçərək reallaşdırmışdılar. Erkən mənbələr türk xalqlarının Qafqazda qədim köklərə malik olduqlarını sübut edir.

Türk tayfalarının Qafqaza kütləvi axını bir neçə mərhələdə baş vermişdir.

Birinci mərhələ kimmer-skif-sak tayfaları ilə bağlı olmuşdur. Qafqaz ərazisində, o cümlədən Azərbaycanda, hələ eramızdan əvvəl VII əsrdən başlayaraq, bu torpaqlarda məskunlaşmış skif-kimmer-sak tayfaları ilə bağlı olan toponimlər saxlanmışdır. Bu tayfalarla bağlı toponimlərin araşdırılması maraqlı faktları ortaya çıxara bilər. Kimmerlərlə bağlı toponimlər Azərbaycanın Zaqatala rayonunun Qımır və Qımırılı, Qazax rayonunun Kəmərli və Qəmərli kəndlərinin adlarında əks olunmuşdur. Azərbaycanda Şəki, Zaqatala şəhərlərinin, Sakan yaşayış məskəninin adları isə sak tayfaları ilə bağlıdır. Orta əsr mənbələrində Kür və Araz çayları arası ərazilər “Balasakan” (qədim türk dillərində “bala” “düzənlik” mənasını verirdi), yəni Sak Düzənliyi adlanırdı. Böyük Qafqaz dağlarında, Samur çayı hövzəsində yerləşən qədim Saxur kəndinin adını da saklarla bağlamaq olar: «sak-xur» («xur» sözü qonşu

xalqların dilində «kənd» mənasını verir – E.L.). Qeyd edək ki, saxurlar özləri bu kəndi «Sax» adlandırırlar, Saxur isə bu kəndə qonşu xalqlar tərəfindən verilən addır (yəni «sak(x)lar kəndi» - E.L.)³³. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın Qax şəhərinin yaxınlığında XIX əsrin ikinci yarısına kimi «Sakan» adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur, yuxarıda göstərilən mülahizə real hesab oluna bilər³⁴.

Bundan əlavə, məlum olduğu kimi, Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində saklarla bağlı bir sıra yer adlarına rast gəlinir: Şəki, Zaqatala və s.

Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycana, ikinci böyük türk axını eramızın əvvəllərinə təsadüf edilir və bu axın hun, bulqar, sabir, xəzər və s. türk tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Xalqların Böyük köçü dövründə Altay və Çin sərhədlərindən hərəkət edən hun, avar və digər türk tayfalarında Qafqazdan keçərək Avropaya üz tutmuşdular. Mənbələrdə 395-ci ildə Dunay sahillərindən Cənubi Qafqaza gələn, oradan da Ön Asiyaya hərəkət edən hun tayfalarının ən böyük axını haqqında çoxsaylı məlumatlar var³⁵. Hunların bu dövrdə Qafqazda məskunlaşan bir hissəsi gələcəkdə bölgənin siyasi hadisələrində mühüm rol oynamağa başladı. Hunlar Azərbaycana quşanlar adı ilə gəlmişdilər. Bu ad onların sitayiş etdikləri 5 müqəddəs totemdən biri olan quşla bağlıdır³⁶. Quşan hunlarının Azərbaycanın Qax rayonunun İlisu kəndində məskunlaşdıqlarına burada saxlanılan «Quş uşağı» və ya «Quşlar» nəsil adı dəlalat edir³⁷. Bundan əlavə quşanlarla bağlı yer adları Azərbaycanın Ağdaş, Qəbələ, Kürdəmir, Şamaxı, Quba və Qazax rayonlarında da rast gəlinir³⁸. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsini Şimali Qafqazla əlaqələndirən dağ keçidinin “Hun beli” adlandırılması və bu toponimin özündə hun tayfalarının adını daşması ikinci axın zamanı bu tayfaların Azərbaycanın şimal-qərbində məskunlaşdığını sübut edir.

Beləliklə, qədim dövrdə Şimali Qafqazdan Cənubi Qafqaza axın edən kimmerlər, iskitlər, saklar, hunlar, avarlar və b. Dərbənd və Dəryal keçidləri ilə yanaşı Hun beli vasitəsilə də Azərbaycan ərazisində yayılmışdılar.

2. Orta əsrlərdə Türklərin Qafqazda aparıcı qüvvəyə çevrilməsi

XI əsrdə baş vermiş səlcuq axınları nəticəsində oğuz-türk tayfaları bütün Cənubi Qafqazda başlıca etnik və siyasi qüvvəyə çevrilir.

Bu dövrdən başlayaraq türk tayfaları Qafqazda artıq aparıcı qüvvəyə çevrilmişdilər.

Səlcuq türklərinin axınları Bizans imperiyasının Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək siyasətini və ona arxalanaraq, Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan erməni və gürcü feodallarının işğalçılıq planlarının reallaşmasına imkan vermədi.

³³ Letifova, E. M, Severo-zapadny Azerbaydjan: İlisuyskoe sultanstvo, Baku, İzd-vo “Altay”, 1999, s.28

³⁴ GİA Azerbaydjanskoy Respubliki. F.579, op.1. İngiloyskoe (Zakatalskoe) Blagoçinie, ed.hr.3, v. 1,7

³⁵ Djafarov, Y., Gunni i Azerbaydjan, Baku, 1993, s. 36

³⁶ Veliev, M. G., (Baharlı), Azerbaydjan, Baku, 1921, s. 31

³⁷ Letifova, E. M, a.g.e., s. 30; Letifova, E. M, İlisu Sultanlığı ƏrazisindəTürk Toponimləri (Rusca), “Altay Dünyası”, 1999, Sayı 5-6, , s. 35

³⁸ Azerbaydjanskaya SSR. Administrativno-territorialnoe delenie na 1 yanvarya 1977 g. 4-e izd., Baku, 1979

Digər tərəfdən, bu proses nəticəsinə bütün orta əsrlər və yeni dövr boyunca türk dili polietnik Qafqaz xalqları arasında əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Türklərin yayıldıqları ərazi də xeyli genişlənməmişdi. Bu fikrimizi təsdiqləmək üçün yalnız Azərbaycanın şimal-qərbində indiyədək qorunub saxlanılan erkən orta əsrlərə aid türk yer adlarını çəkmək kifayət edər: Məsələn, Azərbaycanın şimal-qərbində ərazisində türk tayfaları ilə bağlı aşağıdakı yer adları da mövcuddur: Qıpçaq, Oncalı, Tanqıt, Qaradolaq, Bucaq və s. Bundan əlavə, bölgəmizdə M.Kaşqarlının məşhur «Divanü lügət-it-türk» əsərində adı çəkilən oğuz tayfasının 22 qolundan biri, həm də ən başlıcası və birincisi sayılan «kınık» tayfası ilə bağlı yer və nəsil adları indiyə qədər qalmaqdadır: Qanıx çayı, Şəki rayonundakı Baş və Aşağı Göynük kəndləri, İlisudakı Qonux dağı və Qanıqlar nəslı, Sarıbaşdakı Göynük oba məhəlləsi³⁹.

Qafqazda qıpçaqlar yaşadıkları yer adlarında öz izlərini buraxmışdılar. Məsələn, Azərbaycanın şimal-qərbindəki Qıpçaq kəndi öz adında qıpçaq tayfasının adını qoruyub saxlamışdır. Məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində qıpçaqlar hələ IV-V əsrlərdən yaşayırdılar. Həmin qıpçaqlar gürcü mənbələrində «ilk» qıpçaqlar kimi qeyd olunur və onların Qafqaza axınları e.ə. VIII – b.e. IV əsrlərə təsadüf etmişdir⁴⁰.

Qıpçaqların bir qolu bucaq tayfaları olmuşdur. Vaxtilə Böyük Qafqaz dağlarının qoynunda yerləşən sabiq İlisu sultanlığının ərazisindəki İlisu və Baydarlı kəndlərində «bucaq» adlı məhəllələr bu günə qədər qalmaqdadır.

Müasir Azərbaycanın Qax rayonunun Oncalı kəndinin adı qıpçaqların digər bir qolu olan «onca» türkləri ilə bağlıdır. Qədim türk kəndi olan Oncalı kəndi ilə bağlı onu da qeyd etmək istərdik ki, türk dünyasının məşhur ozanı Yunus Əmrənin qəbri də buradadır. O, burada mürşidi Şeyx Tapdıqla birlikdə uyuyur. Böyük ozanın burada yaşayıb-yaratması da Qafqazda o dövrdə türk tayfalarının və türk dilinin geniş yayılmasına bir dələlətdir. Bunu Türkiyə Cumhuriyyətinin prezidenti Ablullah Gülün də 2010-cu ilin avqust ayında Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı Qax rayonunun Oncalı kəndindəki Yunus Əmrənin qəbrini ziyarət etməsi bir daha təsdiqlədi.

Yeri gəlmişkən, Qaxın qədim adı da qıpçaq türkləri ilə bağlıdır. XIX əsr müəllifi İ.Lineviç misal gətirdiyi rəvayətdə qeyd edirdi ki, Qaxı keçmişdə Torağay adlandırırdılar⁴¹. Mahmud Kaşqarlının əsərində bu sözün mənası qıpçaq dilində «dağlar arasında sığınacaq yer» kimi tərcümə olunur⁴². Əgər Qaxın həqiqətən də dağların arasındakı düzənlik ərazidə yerləşdiyini nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, Böyük Qafqaz aşırımlarından buraya gələn qıpçaqlar burada Torağay adında yaşayış məntəqəsini salmışlar. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, akademik V.V.Bartold öz əsərlərində Mərkəzi Asiyada da Turqay adlı kiçik şəhərin və Qara Turqay və Sarı Turqay çaylarının mövcud olmasını yazır⁴³. Bu fakt isə bir daha Qafqazdakı eyni adlı yer adının qıpçaq türkləri ilə bağlı olduğunu sübut edir.

Qafqazın Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılmasından sonra onun ərazisində ərəb dilinin rəsmi dilə çevrilməsinə baxmayaraq, ünsiyyət vasitəsi kimi türk dilinin rolu

³⁹ Kaşqarlı, M., Divan-ü Lügati't-Türk, 1 Bölüm, Ankara, 1985, s. 373

⁴⁰ Klyastorniy, S. G., Drevnetyurkskie puniçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredey Azii, M., 1954, s. 19-21

⁴¹ Lineviç, İ. P., Bıvşeye Elisuyuskoe sultanstvo, SSKG, Tiflis, 1873, vıp.7., s. 15

⁴² Kaşqarlı, M., a.g.e., s. 373

⁴³ Bartold V.V. Soçmeniya. T.III., M., 1965, s. 516

genişlənməkdə idi. Digər tərəfdən, İslam dininin qəbul edilməsi ilə dini ümumiliyin yaranması, Qafqazın türk və qeyri-türk əhalisi arasında qohumluq əlaqələrinin genişlənməsinə, qaynayıb-qarışma prosesinin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.

IX əsrin ortalarında Xilafətin süqutu nəticəsində Cənubi Qafqazda – Azərbaycanda başlanan siyasi dirçəliş – müstəqil Azərbaycan dövlətlərinin meydana gəlməsi, ölkənin türk və qeyri-türk əhalisinin vahid türk-islam cəbhəsində birləşərək yadelli işğalçılara qarşı azadlıq mübarizəsi aparması vahid azəri-türk xalqının və dilin təşəkkülünü də sürətləndirdi. VII-X əsrlərdə türk dilinin nəinki Qafqazda, həm də Dəmirqapı-Dərbənddən Diyarbəkir hüdudlarına, Xəzərdən Qara dəniz sahillərindəki Trabzon və Abxaz elinə qədər geniş yayılmasında Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının şah əsəri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının böyük rolu oldu⁴⁴. Türk dili bu böyük ərazidə qüdrətli bir ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, XI əsrdə baş vermiş səlcuq axınları nəticəsində isə oğuz-türk tayfaları bütün Cənubi Qafqazda başlıca etnik və siyasi qüvvəyə çevrilir. Səlcuq axınları nəticəsində türk tayfalarının yeni dəstələri Cənubi Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycanda məskən saldılar. Eyni kökdən və dildən olan, İslamı qəbul etmiş Oğuz-Səlcuq türkləri qısa bir zamanda qaynayıb-qarışdılar. Bu proses nəticəsində Azərbaycan xalqının da formalaşması başa çatdı. Bu dövrdən başlayaraq, bütün orta əsrlər və yeni dövr boyunca türk dili çoxmillətli Qafqaz xalqları arasında əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

XIII əsrdə monqol yürüşləri nəticəsində Qafqaza yeni-yeni türk tayfaları axın edir. Fəzlullah Rəşidəddinin əsərində monqollarla cəlmiş türk tayfalarının adları çəkilir: cəlayir, sunit, tatar, merkit, kurlaut, tulas, tumat, bulaqaçın, keremuçin, urasut, tamqalığ, tarqut, oyrat, barqut, kori, telenqut, kesutami, urənka, kurkan və sukait⁴⁵. Bu tayfaların əksəriyyətinin izləri Qafqaz toponimikasında bu günə qədər qalmaqdadır⁴⁶.

Fikrimizcə, orta əsrlərdə türk dilinin və etnosunun Qafqazda geniş yayılmasını sübut edən faktlardan biri də çoxsaylı epigrafiq abidələrdə saxlanılan yazılarda şəxsi adlar ərəb qrafikası ilə yazılarkən «oğlu» və «qızı» sözlərinin yazılmasıdır. Belə ki, hətta Böyük Qafqaz Dağlarının şimalında, əlçatmaz yüksəklikdə yerləşən Saxur kəndində 1278-ci ildə inşa edilən məscidin divarındakı yazıda onun Xədicət Məhəmməd qızının göstərişi ilə Səfi Qədir bəy oğlu tərəfindən inşa edildiyi göstərilir⁴⁷. Bu yazıda «qızı», «oğlu», «bəy» sözlərinin istifadə olunması türk dilinin geniş yayılmasına dələlət edir.

Rus tarixçisi S.Bronevski də XIII - XV əsrlərdə tatar (bir qayda olaraq, rus müəllifləri türk xalqlarını «tatar» adlandırırdılar – E.L.) nəsillərinin və dilinin Qafqazda üstünlük təşkil etdiyini qeyd edir⁴⁸.

XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində Qafqaza səyahət etmiş İohann de Halonifontibus burada yaşayan yunanların, tatların, rusların, çərkəzlərin, ləzgilərin,

⁴⁴ Mahmudov, Y. M., Azərbaycan tarixi, İntibah dövrü (IX əsrin ikinci yarısı-XIII əsrin evvəlləri), Bakı, "Altay dünyası" dergisinin yayını, 1996, s. 80

⁴⁵ Raşid ad-Din, Sbornik letopisey, t.I, kn.I, II, M-L., 1959, s. 77

⁴⁶ Bkz., Letifova, E. M., a.g.e., s.32, Geybullaev, G. A., Mongolskie toponimi v Azerbaydjane, İzvestiya AN Az. SSR, 1981, No: 3, s.77

⁴⁷ Lavrov, L. İ., Epigrafiçeskie pamyatniki Severnovo Kavkaza X-XVII v.v., M., Nauka, 1966, s. 85.

⁴⁸ Noveyşie geografiçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kavkaze, sobranie i popolnennie Semenom Bronevskim. Çast vtoraya. M., 1823, s. 442-443

yassıların, alanların, avarların, qazıqumuqların bir-biriləri ilə tatar, yəni türk dilində danışdıqlarını qeyd edirdi⁴⁹.

XVI əsrdən etibarən Osmanlı və Səfəvi imperiyalarının Qafqaz siyasətinin fəallaşması nəticəsində regionda türk dilinin rolu daha da artır. Qafqazın həm Osmanlı, həm Səfəvi hakimiyyəti altına keçmiş ərazilərində türk dili dövlət dilinə çevrilir. Bu dövrdə bütün rəsmi yazışmalar türk dilində aparılırdı. Osmanlı və Səfəvi imperiyalarının dövlət dillərinin türk dili olması bu dildən Qafqazın qeyri-türk əhalisinin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməsinə öz təsirini göstərmişdi.

XVII əsrin məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi özünün «Səyahətnaməsində» Dağıstanda və Şimali Qafqazın müxtəlif bölgələrində gördüklərini qələmə alarkən, burada bir çox türk yer adlarının adını çəkir: Dəmir qapı, Baş təpə, Koysu, Yamansu, Yarıksu, Karabudak, Aktaş, Karabudakxan, Kübeçli və s.⁵⁰. Burada yaşayan noğayların dilləri haqqında bəhs edərkən, Övliya Çələbi noğay dilinin osmanlı tuürkcəsindən xeyli fərqləndiyinə baxmayaraq, onların tatar (türk) olduqlarını göstərir⁵¹. Eyni zamanda müəllif Dağıstanın müxtəlif xalqlarının öz doğma dillərindən başqa ərəb və fars dilləri ilə yanaşı türk dilləri olan qumuq, qırçaq, çağatay və b. dilləri bilmələri və bu dillərdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdikləri haqqında məlumat verir⁵².

Türk dilinin geniş yayılması xüsusilə Azərbaycanın qonşuluğunda yaşayan və onunla geniş iqtisadi və siyasi əlaqələrdə olan Dağıstan xalqları, çərkəzlər, çeçenlər, osetinlər arasında müşahidə olunurdu. Bu, ilk növbədə, XVIII əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın öz iqtisadi-istrateji mövqeyinə görə qonşuluğunda yaşayan müsəlman türk-qafqaz xalqlarını özünə cəlb edən mərkəzə çevrilməsi ilə bağlı idi. Şimali Qafqaz xalqlarının iqtisadi çətinlikləri və əlavə qazanca olan ehtiyacları onları Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycan xanlıqlarına, sərhədyanı ərazilərdə yerləşən türk paşalıqlarına üz tutmağa vadar edirdi⁵³.

Türk dilinin regionda geniş yayılması faktını XVIII əsrin əvvəllərindən Qafqaz siyasətini fəallaşdıran Rusiya imperiyası da nəzərə alırdı. Məhz türk dilinin Qafqazda cəniş yayılmasını bilən Rusiya imperatoru I Pyotr öz yürüşü ərəfəsində bəzi yerli hakimlərə ünvanladığı məktubları və yerli əhaliyə göndərdiyi «Manifest» adlanan müraciəti türk dilində yazdırıb göndərmişdi⁵⁴.

3. XIX – XX əsrin əvvəllərində Qafqazda türk amilinin rolu

Türk amili XIX əsrdə də Qafqazda öz mövqeyini qoruyub saxlayır. Bu dövrdə Qafqaza səfər edən səyyahlar, məmurlar, tacirlər və b. türk dilini bilmələri sayəsində bölgənin çoxmilli əhalisi ilə sərbəst ünsiyyət qura bilirdilər. 1807-1808 illərdə Qafqazda olmuş dilçi-şərqşünas Y.Klaprot yazırdı: «Bütün Qərbi Asiyada

⁴⁹ Dagestan v izvestiyah russkih i zapadno-evropeyskih avtorov XIII-XVIII vv. Mahaçkala, 1992, s. 35-36

⁵⁰ Evliya Çelebi, Kniga puteşestviya, Vıp. 2. M., 1979, s. 109, 111-112, 114, 118

⁵¹ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 55

⁵² Evliya Çelebi, a.g.e., s.115

⁵³ Aliyeva, S. İ., “Azerbaydjanskiy yazık na Severnom Kavkaze”, Aktualnie problemi nauki i praktiki, Sbornik nauçnih statey nauçno-praktičeskoy konferençii s mejdunarodnim uçaştıem, Ç. I., Kizlyar, 2009, s. 31

⁵⁴ Mustafazade, T. T., Azerbaydjan i rusko-tureçkie otnoşeniya v pervoy treti XVIII veka. Baku, 1993, s. 44

olduğu kimi, türk (tatar) dili bütün Qafqazda da geniş yayılmışdır: bu dili çərkəzlər və osetinlərlə yanaşı, çeçenlər və ləzgilər də başa düşürlər»⁵⁵.

Türk dilinin Qafqazda geniş yayılması faktını XIX əsrdə burada olmuş tanınmış rus şairləri A.A.Bestujev-Marlinski, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov xüsusilə qeyd edirdilər. Məsələn, 1825-ci il dekabr üsyanından sonra çar hökuməti tərəfindən Qafqaza sürgün edilmiş şair Bestujev-Marlinski bu barədə yazırdı «Zaqafqasiya diyarının tatar (Azərbaycan – E.L.) dili türk dilindən az fərqlənir, və onunla Avropada fransız dili ilə mümkün olduğu kimi, bütün Asiyayı başdan-başa gəzmək olar»⁵⁶. Analoji fikirlərlə biz XIX əsr rus poeziyasının zirvəsində duran şairlərdən biri M.Y.Lermontovun 1837-ci ildə Tiflisdə olarkən S.A.Rayevskiyə yazdığı məktubunda rastlaşırıq: «Tatar dilinə öyrənməyə başlamışam. Bu dil burada, və ümumiyyətlə, Asiyada, Avropada fransız dili qədər vacibdir...»⁵⁷. M.Y.Lermontov Qafqaza həsr etdiyi «Bela», «Aşiq Qərib» kimi əsərlərində çərkəz, kabardalı və digər Qafqaz xalqlarının nümayəndələri olan qəhrəmanların dili ilə geniş şəkildə türk söz və ifadələrindən («urus yaman», «yox», «ağa», «ana», «bəy», «paşa» və s.) istifadə etmişdir⁵⁸.

1829-cu ildə Qafqaza səyahət etmiş dünya şöhrətli rus şairi A.S.Puşkin türk dilinin Qafqazda geniş yayıldığını müşahidə etmişdir. O, hətta Osetiyada, Tatartupa adlanan əyalətdə «tatar» (türk – E.L.) dilində yazılan epitafiyaları (qəbirüstü yazıları – E.L.) gördüyünü qeyd edirdi⁵⁹.

1858-1859-cu illərdə Qafqazda olmuş tanınmış fransız yazıçısı A.Düma özünün «Qafqaz» əsərində Tiflisdə müxtəlif yığıncaqlarda olarkən, burada «Allah verdi», «Yaxşı yol» və b. kimi türk ifadələrindən istifadə edildiyini qeyd edir⁶⁰. Nəzərə alsaq ki, 1122-ci ildə Kartli-Kaxetiya çarı David tərəfindən Tiflis müsəlman əmirliyini ləğv edənə qədər Tiflis əhalisinin əsas hissəsini türk-müsəlmanlar təşkil edirdi, XIX əsrdə türk ifadələrindən burada istifadə edilməsinin təəcüblü olmadığını hesab edə bilərik⁶¹.

Qafqazın tarixi, coğrafiyası və əhalisini tədqiq edən tanınmış XIX əsrin rus tarixçisi S.Bronevski öz əsərində çərkəzlərin öz yazılarını ərəb qrafikası ilə «türkü» adlanan «tatar» dilində yazdıqlarını qeyd edir⁶². Müəllif çərkəzlərlə yanaşı Dağıstan xalqları olan kubaçı və tabasaranların da həm yazıda, həm də məişətlərində bir qədər təhrif olunmuş türk dilindən istifadə etdiklərini yazır⁶³. S.Bronevski hətta Terek çayının sağ sahilində yerləşən çeçen kəndlərinin çoxunun türk adlarını daşdığına yazırdı: İstisu, Oysunqur, Nuim-berdi, Kaş-Gəldi, Novruz-aul və s.⁶⁴.

XIX əsrin Azərbaycanın görkəmli tarixçisi A.A.Bakıxanov «Gülüstan-i İrəm» əsərində dörd Tabasaran kəndində - Maqartı, Maqraqa, Xuçni və Çiraxda əhalinin

⁵⁵ Klaprot, Yu, Pyteşestvie mo Kavkazu i Gruzii, predprinaytoe v 1807-1808 gg, Osetini glazami russkih i inostrannih puteşestvennikov (XIII-XIX vv). Ordjonikidze, 1967, s. 108

⁵⁶ <http://ru.wikipedia.org>

⁵⁷ Mihaylov, M. S., “K voprosu o zanyatiyah Lermontova “tatarskim” yazıkom”, Tyürkologičeskiy sbornik, t.1. M.-L. 1952, s. 127-135, s. 127-135

⁵⁸ Mihaylov, M. S., a.g.m., s. 128

⁵⁹ Lavrov, L. İ., Epigrafičeskie pamyatniki Severnovo Kavkaza X-XVII v.v., M., Nauka, 1966, s. 24

⁶⁰ Dyuma, A., Kavkaz, Tbilisi, 1988 s. 201-202

⁶¹ Krımskiy, A. E., Nizami i ego sovremenniki, B., 1981, s.158-159

⁶² S. Bronevski., a.g.e., s. 459-460

⁶³ S. Bronevski., a.g.e., s. 323-324, 347

⁶⁴ S. Bronevski., a.g.e., s. 175

türk dilində danışdığını yazırdı. Müəllif hətta o dövrdə Gürcüstanın bir hissəsində, Erməni vilayətində (bu vilayət XIX əsrdə Qərbi Azərbaycanın ərazisi hesabına Rusiya imperiyası tərəfindən yaradılmışdı – E.L.), Azərbaycanda və İranın bir çox vilayətlərində həmin türk ləhcəsində danışıldığını qeyd edir. A.A.Bakıxanovun fikrincə, bu ləhcə türk, çağatay, qumuq və noğay ləhcələri arasında orta ləhcəni təşkil edir⁶⁵.

XIX əsrin ortalarında Qafqazda geniş vüsət almış azadlıq mübarizəsinin başçısı Şeyx Şamil də rəsmi yazışmalarında türk dilindən istifadə edirdi. Çar hökuməti də Şeyx Şamilə və hərəkatın digər başçılarına ünvanladığı məktubları türk dilində yazıb gündəririrdi. Bunun üçün xüsusi tərcüməçilərdən istifadə edilirdi. Məlum olduğu kimi, Şamil Qafqazda Osmanlı imperiyasının himayəsi altında müsəlman dövlətinin yaratmaq istəyirdi⁶⁶. XIX əsrin 40-50-ci illərində Şamili lə Osmanlı sarayı arasında intensiv yazışmalar gedirdi. Hər iki tərəfdən yazışmalar türk dilində aparılırdı. Şeyx Şamil Osmanlı hökumətinə türk dilində məktubların yazılması və gizli yolla göndərilməsində özünün naibi və keçmiş İlisu sultanı Daniyal bəyin xidmətlərindən geniş istifadə edirdi⁶⁷.

Dağıstanda ləzgi dil qrupuna daxil olan xalqlar, avarların bir hissəsi, laklar, tatlar və b. azəri türkcəsindən öz aralarında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Bu barədə görkəmli rus türkoloqu akademik V.V.Bartold yazırdı: «Dağıstanın sahiləni düzənliklərində əsasən türkcə danışirlar, Dərbənd və onun ətraflarında – azərbaycan-türk dillərində, şimal rayonlarında isə qumuqların və noqayların qərbi-türk ləhcələrində (Əsər-i Dağıstanın müəllifinin fikrincə isə çağatay-türk dillərində) danışirlar. Ölkənin tarixi keçmişini ilə əlaqədə bu cür linqvistik xəritənin necə izah olunacağını, - məsələn, xəzər, alan və monqol ağalığı nə cür izlər buraxmışdır? – gələcək tədqiqatlar göstərəcək. Hal hazırda yazılı dil kimi hər yerdə Azərbaycan dili digər dilləri üstələyir»⁶⁸.

Azərbaycan türkcəsinin bu dövrdə ünsiyyət vasitəsi kimi Qafqazda, xüsusilə də Dağıstanın polietnik əhalisi arasında geniş yayılması tarixi köklərə söykənirdi. Azərbaycan dili və mədəniyyətinin qonşu xalqlara təsiri bütün həyati sahələrdə özünü göstərirdi.

SONUÇ

XX əsrin 30-cu illərində latın qrafikasının və türk dilinin sıxışdırılmasına baxmayaraq, Şimali Qafqazda, xüsusilə də Dağıstanda azəri türkcəsi hələ ötən əsrin ortalarına qədər geniş yayılmışdı. 1952-ci ildə Cənubi Dağıstanda yerli əhali (saxurlar, rutullar və b.) arasında dillə bağlı aparılan statistik tədqiqatların nəticələrinə görə 872 nəfərdən 768-i azəri türkcəsində sərbəst danışdıqlarını göstərmişdilər⁶⁹. Yerdə qalan azəri türkcəsinin bilməyən respondentlər isə yaşı 60-dan yuxarı olan bəzi qadınlar və məktəbəqədər yaşda olan uşaqlar olmuşlar. Bu da onların cəmiyyətin ictimai həyatında fəal iştirak etməmələri səbəbi ilə izah oluna

⁶⁵ Bakıhanov, A. A., Gyulistan-i İram, B., 1991, s. 25

⁶⁶ Bkz., Latifova, E. M, a.g.e., s. 80

⁶⁷ Dnevnik polkovnika Runovskogo, sostoyavşego pristavom pri Şamile vo vremya prebivaniya ego v gor. Kaluge s 1859 po 1862 gg. AKAK, t. IX, Tiflis, 1883., s.1444

⁶⁸ V. V. Bartold, a.g.e., s. 417

⁶⁹ Nikolskaya, Z. A., Raboti çahurskogo otryada dagestanskoy ekspedicii 1952 g. KSİE im. N. N. Miklyuho-Maklaya, 1953, vıp. XIX, s. 12

bilər. Göstərilən dövrdə Azərbaycanla həmsərhəd olan Dağıstanın cənub rayonlarının əhalisi arasında azərbaycan dilinin geniş yayılması faktını M.M.İxilov da qeyd edir⁷⁰.

Məsələ burasındadır ki, sovet dönəmində də Dağıstan əhalisi Azərbaycanın şimal rayonlarına can atırdı. Azərbaycanı Şimali Qafqazın müsəlman respublikaları və vilayətləri ilə tarixi, mədəni və iqtisadi əlaqələr bağlayırdı. Bu əlaqələrin inkişafında isə türk dili, xüsusilə də Azərbaycan türkcəsi xüsusi rol oynayırdı.

KAYNAKÇA

1. ALIEVA, S. İ., “Azerbaydjanskiy yazık na Severnom Kavkaze”, Aktualnie problemi nauki i praktiki, Sbornik nauçnih statey nauçno-praktičeskoj konferençii s mejdunarodnim uçaştıem, Ç. I., Kizlyar, 2009.
2. Azerbaydjanskaya SSR. Administrativno-territorialnoe delenie na 1 yanvarya 1977 g. 4-e izd., Baku, 1979.
3. BAKIHANOV, A. A., Gyulistan-i İram, B., 1991.
4. BARTOLD V.V. Soçmeniya. T.III. , M., 1965
5. Dagestan v izvestiyah russkih i zapadno-evropeyskih avtorov XIII-XVIII vv. Mahaçkala, 1992.
6. DJAFAROV, Y., Gunı i Azerbaydjan, Baku, 1993.
7. Dnevnik polkovnika Runovskogo, sostoyavşego pristavom pri Şamile vo vremya prebivaniya ego v gor. Kaluge s 1859 po 1862 gg. AKAK, t. IX, Tiflis, 1883.
8. DYUMA, A., Kavkaz, Tbilisi, 1988.
9. EVLIYA ÇELEBİ, Kniga puteşestviya, Vıp. 2. M., 1979.
10. GEYBULLAEV, G. A., Mongolskie toponimi v Azerbaydjane, İzvestiya AN Az. SSR, 1981, No: 3.
11. GİA Azerbaydjanskoy Respubliki. F.579, op.1. İngiloyское (Zakatalское) Blagoçinie, ed.hr.3.
12. <http://ru.wikipedia.org>
13. İHİLOV, M. M., Materialı po etnografii rutulov i çahurov, KSİE, vıp. XXXIII, M., 1960, s. 23-30.
14. KAŞGARLI, M., Divan-ü Lügati't-Türk, 1-3 Bölüm, Ankara, 1985.
15. KLAPROT, Y., Pyteşestvie po Kavkazu i Gruzii, predprinyatoe v 1807-1808 gg, Osetini glazami russkih i inostrannih puteşestvennikov (XIII-XIX vv). Ordjonikidze, 1967.
16. KLYAŞTORNIY, S. G., Drevnetyurkskie puniçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istirii Sredey Azii, M., 1954.
17. KRIMSKIY, A. E., Nizami i ego sovremenniki, B., 1981.
18. LAVROV, L. İ., Epigrafičeskie pamyatniki Severnovo Kavkaza X-XVII v.v., M., Nauka, 1966.
19. LETİFOVA, E. M, İlisu Sultanlığı Ərazisində Türk Toponimləri (Rusca), “Altay Dünyası”, 1999, Sayı 5-6, , s. 34-39.
20. LATİFOVA, E. M, Kuzey-Batı Azerbaycan'ın Toponimisinde Kadim Türk Boy İzleri, “Tarih ve Onun Problemleri”, Bakü 2010, sayı: 1, s. 47-54.
21. LETİFOVA, E. M, Severo-zapadny Azerbaydjan: İlisuyskoe sultanstvo, Baku, İzd-vo “Altay”, 1999.

⁷⁰ İhilov, M. M., Materialı po etnografii rutulov i çahurov, KSİE, vıp. XXXIII, M., 1960, s. 23-30, s. 28

22. LİNEVİÇ, İ. P., Bıvşeye Elisuyskoe sultanstvo, SSKG, Tiflis, 1873, vıp.7.
23. MAHMUDOv, Y. M., Azərbaycan tarihi, İntibah dövrü (IX esrin ikinci yarısı-XIII esrin evvelleri), Bakü, “Altay dünyası” dergisinin yayını, 1996.
24. MİHAYLOV, M. S., “K voprosu o zanyatyah Lermontova “tatarskim” yazıkom”, Tyürkologiçeskiy sbornik, t.1. M.-L. 1952, s. 127-135.
25. MUSTAFAZADE, T. T., Azerbaydjan i russko-tureçkie otnoşeniya v pervoy treti XVIII veka. Baku, 1993.
26. NİKOLSKAYA, Z. A., Rabotı çahurskogo otryada dagestanskoy ekspediçii 1952 g. KSİE im. N. N. Miklyuho-Maklaya, 1953, vıp. XIX.
27. Noveyşie geografiçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kavkaze, sobranie i popolnennie Semenom Bronevskim. Çast vtoraya. M., 1823.
28. RAŞİD AD-DİN, Sbornik letopisey, t.I, kn.I, II, M-L., 1952.
29. VELİEV, M. G., (Baharlı), Azerbaydjan, Baku, 1921.
30. VEYDENBAUM, E. G., Kavkazkie etyudi, İssledovaniya i zametki, Tiflis, 1901.